

(Əvvəli qəzetin 27 iyul, 3 və 24 avqust tarixli saylarında)

5-ci mövzu. Ədəbiyyat və Nisbilik nəzəriyyəsi

İntellektual təmayüllü bədii mətnlərin yaranması prosesində istifadə etdiyimiz modeli şərtləndirən ardıcılığa bir daha nəzər salaq: elmi informasiya, fəlsəfi düşüncə, bədii təfəkkür (Eİ – FD – BT). Mətnqurma mərhələsində bu modelin sə-

“O” nöqtəsində başlayıb elə “O”-da bitdi hərəkət.

Uçuşçun doğulan uçuşa həsrət.

Qafəsdə asta-asta gəzişir aslan – darıxır insan. Usanır bir qafəslilik sıxlıq, məhv olur zaman, hardasa uyuyur aslan sıçrayışına həsrətli bir “an”.

Zaman, Sürət, Hərəkət.

Fizika qanunlarına sığmayan hadisələr var.

Elm, fəlsəfə və ədəbiyyat

ciyyələndirdiyi ardıcılıq dəyişməz qalır. Hadisə ilə adekvat olan elmi informasiya fəlsəfi düşüncə vasitəsilə bədii mətnə gətirilir. Fəlsəfi düşüncə, bir növ, elmi informasiya ilə bədii mətn arasında körpü–keçid aparatı funksiyasını icra edir.

Bu mövzuda isə hədəf seçdiyimiz elmi informasiya Nisbilik nəzəriyyəsidir və məqsədimiz bu nəzəriyyənin fəlsəfəsindən daxil etdiyimiz model əsasında bədii mətn-də istifadə texnikasının şərhini verməkdən ibarətdir.

Klassik təsəvvürlərə görə, zaman və fəza mütləqdir, onlar arasında heç bir daxili əlaqə yoxdur. Yəni hərəkət zamanın gedisinə təsir göstərmir və cismin xətti ölçüləri onun sükunət və ya hərəkət halında olmasından asılı deyil. Həmçinin işığın vakuumda (boşluqda) sürəti sonsuz böyükdür. Lakin Enşteynin Nisbilik nəzəriyyəsi bu təsəvvürləri dağıtdı. Yeni təsəvvürlərin nədən ibarət olduğunu xatırlamaq və ədəbi-bədii müstəviyə adlamaq üçün əvvəlcə bu nəzəriyyənin bəzi nəticələri ilə tanış olaq.

İşıq sürəti. Bu nəzəriyyə əsasında isbat olunur ki, heç bir cismin sürəti işıq sürətini aşma bilməz. Yəni işıq sürəti təbiətdə mövcud olan ən böyük sürətdir. Işıq sürəti adətən “c” ilə işarə edilir və işıq sürətinin vakuumdakı sürəti saniyədə 300000 km.-ə bərabərdir ($c = 300000 \text{ km/san}$).

Fəlsəfi və bədii yanaşma: İnsan təfəkkürü hər hansı bir hadisə haqqında müxtəlif və rəngarəng fikir variasiyaları yaratmaq imkanına malikdir. Bu fikir variasiyalarının dərinliyi isə insan idrakının elmi, fəlsəfi, poetik və digər imkanlarının sərhədləri ilə ölçülür. Işıq sürəti anlayışı ətrafında da bir çox bədii-fəlsəfi düşüncə şəbəkəsi yaratmaq mümkündür. Bu fikir şəbəkəsindən bir neçə nümunəni nəzərdən keçirək ki, elmi informasiyadan bədii mətnə keçid üçün xammal hazırlaya bilək.

İşıq sürəti - zamanla müqayisədə o qədər böyükdür ki, sanki zaman sürətin içində əriyib. Yalnız görünən sürətdir, zaman yox. Amma bəzi hadisələri müşahidə edərkən isə adamın ağına tərs fikir gəlir. Asta-asta enən yarpaq, kəpənək uçuşu, qarışqanın hərəkəti və s. bu kimi hadisələri seyr edərkən, sanki görünən zamandır, sürət o qədər kiçik təsir bağışlayır ki, sanki zamanın içində əriyib yox olur.

Beləliklə, elmi informasiyanın doğduğu fəlsəfi mənzərələr bədii-fəlsəfi düşüncənin predmetinə çevrilir, mövzunun bədii həlli zamanı yaradıcı təfəkkür öz funksiyasını yuxarıda qeyd etdiyimiz modelin (Eİ – FD – BT) formalaşdırdığı bədii laboratoriya əsasında həyata keçirir:

İşıq sürəti

Sürətə bax: saniyədə 300 000 km. – sürətin içində əriyir zaman.

Və heç bir cisim aşma bilməz bu sürəti, isbat olunub riyazi.

Zaman nisbidi – inandırır bizi cənab Eynşteyn.

Sürət – vahid zamanda yerdəyişmədi - cismin hərəkət əyrisi yəni.

Bax, bax: yarpaqdı enən, üstündə balaca bir həşərat. Dayanıb sürət, yeriyir zaman.

Ağaca vida nəğməsi – yarpaq uçuşu, sürəti azalır hər an. Uçan yarpaqla birgə endi həşərat – bitdi uçuş əyrisi - torpağın üstü ilə sürünür indi. Zamanın içində boğulur sürət.

Doğuldu kəpənək – öldü kəpənək, hardadı zaman, görünmür sürət.

Bax, bax: yarpaqdı saralır, sürünür həşərat, doğulur kəpənək - ölür kəpənək, qafəsdə asta-asta gəzişir aslan, həyatda yavaş-yavaş darıxır insan – sürət ölçüsüz. Hardasan, hardasan, ... hardasan, zaman?

Zaman və məkanın nisbiliyi. Nisbilik nəzəriyyəsi və ya relyativistik mexanika, məlum olduğu kimi, fəza, zaman və hərəkət haqqında yeni elmi nəzəriyyədir. Relyativistik mexanika çox böyük sürətlə hərəkət edən cisimlərin mexanikasıdır. Bu nəzəriyyəyə görə, zaman və fəzaya ayrılıqda deyil, bir-biri ilə bağlı şəkildə baxmaq lazımdır. Bu nəzəriyyənin əsasında iki postulat dayanır və bu postulatlardan zaman və məkan barədə alınan nəticələrin qısa məzmununu verməyə çalışaq. Klassik fizikadan fərqli olaraq, Nisbilik nəzəriyyəsinə görə, zaman və fəza mütləq deyil, nisbidir. Tərpənməz bir sistemə görə sürətlə hərəkət edən digər sistemdə hər hansı bir prosesin başlanması və bitməsi arasındakı zaman intervalı tərpənməz sistemdəki zaman intervalından kiçik olur, cismin hərəkət istiqamətindəki ölçüləri isə qısaldır. Bu nəzəriyyə əsasında sübut olunur ki, çox böyük sürətlə hərəkət nəticəsində zamanın yubanması, məkan ölçülərinin qısalması müşahidə olunur. Yəni isbat olunur ki, zaman və məkan ölçüləri mütləq deyil, hərəkətdən asılı olaraq dəyişən xüsusiyyətlərə malik olub nisbidir.

Bunu məşhur “Əkizlər paradoksu” adlı bir nümunə ilə açıqlayaq. Bu nümunəyə görə, əkiz qardaşlardan biri Yerdə qalıb, digəri işıq sürətinə yaxın sürətlə kosmosa səyahətə çıxarsa, kosmosa gedən qardaş geri qayıtdıqda əkiz qardaşını özündən daha yaşlı görəcək. Bunun səbəbi kosmosda səyahət edən qardaş üçün zamanın daha yavaş keçməsidir.

Beləliklə, bu nəzəriyyə əsasında əldə etdiyimiz faktlar hadisələrə təkcə elmi deyil, həm də yeni fəlsəfi təfəkkürlə yanaşma üçün yeni sahə - düşüncə meydanı yaradır. Bu vaxta qədər təsəvvürlərdə zaman və məkan dəyişməz idisə, artıq bu fakt öz elmi gücünü itirməklə, bədii-fəlsəfi mahiyyətini də itirir. Zaman və məkana yeni baxış formalaşmağa başlayır. Yaradıcı təfəkkürdə hadisələrə və predmetlərə fərqli baxış sərgiləmək imkanı yaradır. Işıq sürəti, fəza və zamanın nisbiliyi haqqında yeni faktlar həm də yeni formatda və məzmununda bədii mətnlərin yaradılması imkanı yaradır. Artıq bu nəzəriyyənin verdiyi elmi faktların fəlsəfi düşüncə vasitəsilə yaradıcı təfəkkürə inikası fərqli bədii əsərlərin yaranması üçün, həm də Nisbilik nəzəriyyəsinə olduğu kimi, yeni məkan-zaman sahəsi yaradır:

Nisbilik nəzəriyyəsi

Qərībā, bəzən də qərībā olduğu qədər də qorxulu fikirlər gəlir ağılma – bir az da maraqlı fikirlər, doğrusu.

Gözümü yumuram; məsələn, ağılma gəlir ki, uçuram işıq sürətilə. Uçuram hara, – bilmirəm,–uçuram və uzaqlaşırəm bir göz qırpımında yaşadığım şəhərdən, yaşadığım şəhərin yerləşdiyi ölkədən, yaşadığım ölkənin sığındığı kürədən. Uzaqlaşırəm bir anın içində... sonra heç nə xatırlamıram.

Açıram gözümü; qayıtmışam. Az qala heç kəsi və heç nəyi tanıyıram.

Məkan tanınmaz dərəcədə dəyişilib. Tanışlar həyatda yoxdu artıq, məndən sonra doğulanlar qocalıb həttə.

Dəyişməyən, dəyəsən, mənəm təkcə. Ya da dəyişsəm belə, bu, nəzərə çarpmayacaq dərəcədə. Lakin...

Sanki ömürdən hansısa bir parçanı salıb itirmişəm. Dəhşətə gəlirəm və yaşanmış ömrümü gəzirəm bütün bu dəyişmələr içində.

(ardı var)

Əli Şirin ŞÜKÜRLÜ, riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, şair-esseist